

УДК 340.1

Д.А. ШИГАЛЬ, канд. юрид. наук, доц., Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ТИПОЛОГІЯ ТА ОСНОВНІ СХЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Ключові слова: типологія, основні схеми, періодизація історії держави і права

Двадцять перше сторіччя відкриває перед істориками-правознавцями досить унікальні можливості щодо вироблення нових методологічних підходів до вивчення науки історії держави і права. І справа не лише в тому, що з догматизмом та заідеологізованістю історичної науки часів радянської влади назавжди покінчено, – важливого значення набувають і такі процеси, як всесвітня глобалізація, розвиток комп'ютерних технологій, поліпшення завдяки інформатизації доступу до найактуальніших історико-правових джерел. Все це у сукупності дає змогу ознайомитися як з альтернативними історичними концепціями, так і з якісно новими поглядами на сутність історичного шляху, пройденого людством. В контексті сказаного окремо слід зупинитися на проблемі періодизації історії держави і права, як одній з ключових в історичній науці.

Тривалий час, протягом майже усього двадцятого сторіччя, вітчизняна історико-правова думка перебувала під непереборним впливом лише однієї – марксистської – концепції розвитку людства, що позбавляло її того розмаїття поглядів, які висловлювали у своїх працях такі відомі західні вчені та філософи, як О. Шпенглер, Ф. Ратцель, У. Ростоу, К. Поппер, М. Фуко та ін. Це неминуче призводило до методологічної обмеженості історико-правової науки, оскільки всі інші точки зору, альтернативні марксистській формаційній схемі періодизації, заздалегідь проголошувалися антинауковими та хибними. Не зміг уникнути нищівної критики й цивілізаційний підхід до розуміння історії А. Дж. Тойнбі [1, с.12, 59]. Сьогодні можна з впевненістю стверджувати як про необ'єктивність критики досягнень

Тойнбі з боку деяких радянських вчених, так і про те, що цивілізаційна концепція Тойнбі потребує свого найретельнішого дослідження. З цієї точки зору досить важливим і надзвичайно актуальним є питання про співвідношення цивілізаційної та формаційної схем періодизації історії держави і права.

Проблемою періодизації історії держави і права займалися у свій час такі відомі російські та українські вчені, як К.І. Батир [2], В.Д. Жигунін [1], О.А. Жидков [3], Н.А. Крашеніннікова [3], О.В. Криворучко [4], А.І. Резнік [5], М.М. Страхов [4, 6], І. Б. Усенко [7], А.С. Шофман [1], О.Н. Ярмиш [8] та ін., однак незважаючи на це декотрі аспекти вказаної проблеми ще не повністю з'ясовані. Одним з таких аспектів є питання про межі застосування цивілізаційного методу А.Дж. Тойнбі у вітчизняній історико-правовій науці та його співвідношення з класичною формаційною схемою періодизації. Дослідження цього питання якраз і становить мету даної наукової статті. Наукова новизна статті полягає у спробі визначити обсяг цивілізаційної та формаційної схем періодизації через типологію періодизації, а також у висновках про можливість одночасного застосування цих двох схем.

Як відомо, формаційна схема періодизації виходить з того, що держава і право розвиваються шляхом послідовної зміни суспільно-економічних формацій: первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної [4, с.171]. В останній час намітилася тенденція до чотиричленної періодизації за допомогою формаційного підходу; згідно до неї вирізняються період рабовласницької держави і права, період феодалізму, капіталізму та соціалізму [2, с.14; 7, с.241]. Цивілізаційна схема періодизації будується за іншим критерієм – локальних цивілізацій, а тому весь історичний процес представлений у вигляді окремих цивілізацій, які майже не залежать одна від одної та розвиваються власним історичним шляхом. Так, А.Дж. Тойнбі виділяє наступні цивілізації (всього 21): еллінську, західну, єгипетську, шумерську, мінорську, індську, хетську, далекосхідну (в Кореї та Японії), православну (основну), православну (в Росії), іранську, вавилонську, сирійську, арабську, індуїстську, китайську, да-

лекосхідну (основну), андську, майянську, юкатанську та мексиканську [9, с.42–79, 100].

Обидві схеми періодизації – як формаційна, так і цивілізаційна – мають досить суттєві недоліки, на які справедливо вказують дослідники цього питання. Так, М. Страхов і О. Криворучко зазначають, що «формаційне розуміння історії держави і права ставало теорією заздальгідь запрограмованих історичних напрямків розвитку для усіх без винятку народів, їх держави і права, перетворювалось під тиском комуністичної ідеології на твердження, що радянська державність породжує найбільш прогресивний суспільний лад». Крім того, у формаційну схему періодизації «не вписується багато явищ, процесів, цілих періодів розвитку суспільства. До того ж більшість народів світу не проходили у своєму розвитку п'яти суспільно-економічних формацій» [4, с.172]. На це ж вказує й І. Усенко [7, с.241]. Що стосується цивілізаційної схеми періодизації, то вона позбавлена вад формаційного підходу, оскільки враховує специфіку історичного розвитку майже всіх відомих людству цивілізацій. Однак разом із тим, жодного чіткого критерію для розуміння історичного процесу та його етапів цивілізаційна періодизація не дає.

У зв'язку з усім вищевказаним постає закономірне питання: а чи можливо об'єднати формаційний і цивілізаційний підхід й досягти таким чином необхідної об'єктивності під час дослідження історичного шляху, пройденого людством? Інакше кажучи, чи можна, поєднавши ці два підходи, отримати універсальну – єдину для всіх країн світу – концепцію періодизації всесвітньої історії? Думаємо, що відповісти на це питання слід позитивно. Дійсно, сполучення формаційної та цивілізаційної схем періодизації дозволяє вирішити завдання об'єктивного структурування всього історичного процесу й до того ж врахувати специфіку кожної з людських цивілізацій. Однак при цьому важливою методологічною проблемою стає принцип об'єднання вказаних схем. Так, І. Усенко зазначає, що «цивілізаційний підхід має не заперечувати формаційний, а розширювати межі останнього, позбавити його жорсткої категоричності і односторонності» [7, с.241], тобто, за словами вче-

ного, головна роль повинна належати формаційному підходу, а цивілізаційний повинен лише доповнювати його та компенсувати певні недоліки. Інші вчені, як, наприклад, Ю. Красін, вважають, що формаційний підхід є вторинним і має похідний характер, а «теорія суспільно-економічних формацій повинна розглядатися, мабуть, по-новому, як окремих випадок більш універсальної концепції» [4, с.178–179]. Як видно з наведеного, думка про поєднання формаційної та цивілізаційної схем періодизації у науковому середовищі не заперечується, але виникають конкретні труднощі з визначенням їх обсягу та принципів співвідношення між собою. Щоб дати правильну відповідь на питання, яка з двох періодизацій є головною, а яка – допоміжною, необхідно провести типологію цих періодизацій й за отриманими результатами визначити їх супідрядність.

Найбільш простим типом періодизації є лінійна періодизація, яка передбачає таке розчленування історичного розвитку на етапи, коли кожен наступний етап безпосередньо виростає з попереднього і має рівне з ним історичне значення. Очевидно, що формаційна схема періодизації виступає у своєму загальному вигляді як лінійна, оскільки епохи рабовласництва, феодалізму, капіталізму та соціалізму послідовно змінюють одна одну і являються рівнозначними за своїми масштабами та глибиною історичних процесів. При цьому лінійну періодизацію можна вважати лише частиною загально історичного пізнання, оскільки будь-який історичний процес також розпадається на окремі процеси й сам у свою чергу є частиною більш загального процесу. В цьому контексті періодизація може виступати як періодизація ієрархічна, по відношенню до якої лінійна періодизація являється лише окремим випадком [1, с.8–9]. Якщо розглядати цивілізаційний підхід А.Дж. Тойнбі, то стає очевидним, що його не можна віднести до лінійного типу періодизації, оскільки локальні цивілізації не розвиваються одна з одною. Однак з точки зору загального пізнання можна побачити, що весь історичний процес у Тойнбі представлений у вигляді окремих елементів – цивілізацій, які у свою чергу розбиваються на велику кількість таких важли-

вих явищ і процесів, як «виклик-та-відповідь», «відхід-та-повернення», «розкол у соціальній системі», «рух розколу-і-палінгенезу», «архаїзм», «футуризм» та ін. [9, с.106–142, 261–293, 338–358, 415–438]. Тобто цивілізаційний підхід Тойнбі найповніше відповідає характеристикам саме ієрархічного типу періодизації.

Наступним критерієм, за яким можна розподілити схеми періодизації, є критерій співвідношення історичного часу та історичного простору [1, с.10–12]. З цієї точки зору можна виділити тотальну та локальну періодизації. Цей розподіл пов'язаний, перш за все, з характером історичного розвитку людства, яке формувалося спочатку як сукупність багатьох ізольованих спільнот, що у подальшому ставали все більш неоднорідними та набували власної специфіки і самобутності. Поява класових суспільств згодом призвела до посилення нерівномірності історичного розвитку різних регіонів. Звичайно, враховуючи це, можна дійти до закономірного висновку про важкість і навіть методологічну неможливість виробити абсолютно тотальну періодизацію, яка б дійсно охоплювала все розмаїття державно-правових форм, що відомі історії. Тому більш коректним є вживання термінів «відносно тотальна і локальна періодизації». Якщо під цим кутом розглядати формаційний і цивілізаційний підходи, то стає зрозумілим, що обидва в тій або іншій мірі є відносно тотальними. Так, формаційний підхід, хоч і виходить з такої чітко визначеної наукової категорії, як суспільно-економічна формація, не може бути в повному обсязі застосований до переважної більшості країн світу, оскільки ті не проходили послідовно стадії рабовласниць-

тва, феодалізму, капіталізму та соціалізму; частина країн взагалі обмежувалася у своєму розвитку лише одним – рабовласницьким – етапом. Цивілізаційний же підхід, хоч і охоплює фактично всі відомі історії цивілізації, тим не менш залишає відкритим питання щодо критеріїв розподілу всесвітньої історії на локальні цивілізації. Відсутність таких критеріїв з великим ступенем вірогідності може призвести до того, що історія декотрих народностей, важливих з точки зору державно-правових явищ, буде поглинена однією (до того ж суб'єктивно визначеною) великою цивілізацією. Тим не менш порівняно з формаційним цивілізаційний підхід все-таки є більш наближеним до тотального типу періодизації.

Ще одним критерієм, за яким можна поділяти всі схеми періодизації на типи, є ступінь істинності тієї або іншої періодизації в ході історичного пізнання. Відповідно до цього критерію можна виділяти абсолютні та відносні періодизації [1, с.13-14]. У цьому аспекті абсолютною була б та періодизація, що відобразила б історичний процес з точки зору абсолютної істини; відносною – та періодизація, що відобразила б історичний процес з точки зору відносної істини. Якщо з цієї точки зору розглядати цивілізаційний та формаційний підходи, то стає очевидним, що більш наближеним до абсолютної періодизації є саме цивілізаційний підхід, оскільки, на відміну від формаційного, враховує специфіку майже всіх відомих людству цивілізацій. Формаційний же підхід, в силу того, що замикається виключно на економічному чиннику, не сприяє всебічному висвітленню історичного шляху, пройденого людством.

Таблиця – Визначення обсягу формаційної та цивілізаційної схем періодизації за допомогою типології періодизації

Критерії типології періодизації	За наявністю (або відсутністю) послідовних етапів, що витікають один з одного	За співвідношенням історичного часу та історичного простору	За ступенем істинності в ході історичного пізнання
Схема періодизації			
1. Формаційна	Лінійна	Відносно тотальна (у меншому ступені)	Відносна
2. Цивілізаційна	Ієрархічна	Відносно тотальна (у більшому ступені)	Наближена до абсолютної

Отже, підсумовуючи все вищевказане, за табл., можна зробити висновок, що за своїм обсягом цивілізаційна схема періодизації є ширшою та більш всеохоплюючою на відміну від формаційної. Саме тому під час вивчення історичного процесу доцільним є поєднання цих двох підходів на умовах підпорядкованості формаційної схеми періодизації цивілізаційній. Це дозволило б досягти бажаної об'єктивності, всебічності та комплексності під час дослідження історії держави і права будь-якої відомої країни світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Периодизация всемирной истории. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1984. – 224 с.
2. Всеобщая история государства и права : учебник / под ред. проф. К. И. Батыра. – М. : Юристъ, 1998. – 456 с.
3. История государства и права зарубежных стран : учеб для вузов: в 2 т. / О. А. Жидков, И. А. Крашенинникова, В. А. Савельев и др. – М. : Норма, 2004. – Ч. 1.–609 с.
4. Криворучко О. Методологічні основи періодизації історії держави і права / Криворучко О., Страхов М. // Вісник Акад. правових наук України. –2003. – № 2–3 (33–34). – С. 170–179.
5. Резник А. И. Периодизация историко-правового процесса: специфика и значение / А. И. Резник // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : матеріали III Всеукр. наук. конф. молодих науковців, асп. і студ. присвяч. пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова (Львів, 4-5 берез. 2005 р.). – О. : Юрид. літ., 2005. –С. 162–166.
6. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Страхов М. М. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Концерн «Видавничий Дім Ін «Юре», 2003. – 584 с.
7. Усенко І. Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень / І. Б. Усенко // Правова держава. – 1999. – Вип. 10. – С. 237–244.
8. Ярмиш О. Н. Актуальні проблеми історико-правових досліджень в Україні / Ярмиш О. Н. // Вісник АпрН України. – 2003. – № 2–3. – С. 161–170.
9. Тойнби А. Дж. Постижение истории: пер. с англ. / Тойнби А. Дж. ; сост. Огурцов А. П. ; вступ. ст. Уколовой В. И. ; закл. ст. Рашковского Е. Б. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

Шигаль Д. А. Типологія та основні схеми періодизації історії держави і права / Д. А. Шигаль // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 1140–1143 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11sdadip.pdf>

Досліджується типологія періодизації історії держави і права. Аналізуються критерії, за допомогою яких можна систематизувати різні періодизаційні схеми. Розглядаються основні підходи до періодизації історії держави і права, за допомогою зручної таблиці робляться висновки про їх співвідношення між собою.

***

Шигаль Д.А. Типология и основные схемы периодизации истории государства и права

Исследуется типология периодизации истории государства и права. Анализируются критерии, с помощью которых можно систематизировать разные периодизационные схемы. Рассматриваются основные подходы к периодизации истории государства и права, с помощью удобной таблицы делаются выводы об их соотношении между собой.

***

Shigal D.A. Typology and the Basic Schemes of a Periodization of History of the State and the Law

The typology of a periodization of history of the state and the law is investigated. Criteria with which help it is possible to systematize different periodization schemes are analyzed. The basic approaches to a periodization of history of the state and the right are considered, by means of the convenient table conclusions about their parity among themselves become.